

07 00 07 ЭТНОГРАФИЯ, ЭТНОЛОГИЯ И АНТРОПОЛОГИЯ
07 00 07 ETHNOGRAPHY, ETHNOLOGY AND ANTHROPOLOGY

УДК 394.91
ББК 63.5

**ТАЪРИХИ МАСКУНШАВӢ ВА
ТАФСИРИ ЭТНОНИМӢО ВА
ЭТНОТОПОНИМӢОИ ТУРКӢИ
СУҒДИ ШАРҚӢ** (дар намунаи баъзе
маҳалҳои Усрушана)

Аюбов Абдусалом Рауфович,
н.и.т., докторанти Осорхонаи
антропология ва этнографияи ба номи
Пётри Бузург (Кунсткамера) Академияи
улуми Русия (Санкт-Петербург, Русия)

**ИСТОРИЯ ЗАСЕЛЕНИЯ И
ЭТИМОЛОГИЯ ТЮРКСКИХ
ЭТНОНИМОВ И
ЭТНОТОПОНИМОВ
ВОСТОЧНОГО СОГДА** (на примере
некоторых регионов Усрушаны)

Аюбов Абдусалом Рауфович,
к. и.н., докторант Музея антропологии и
этнографии имени Петра Великого
(Кунсткамера) Российской академии наук
(Санкт-Петербург, Россия)

**HISTORY OF COLONIZATION AND
ETYMOLOGY OF TURKIC ETHNONYMS
AND ETHNOTOPONYMS OF EASTERN
SOGD** (on the example of some areas of
Usrushana)

Ayubov Abdusalom Raufovich,
candidate of historical sciences, doctoral stu-
dent of the Museum of anthropology and eth-
nography named after Peter the Great (Cabi-
net of Curiosities) under the Russian Academy
of Sciences (Saint-Petersburg, Russia)
E -MAIL: abdusalom-1@mail.ru

Калидвожаҳо: Сугд, Зарафшон, туркҳо, этнонимҳо, этнотопонимҳо, муҳоҷирати
туркҳо, равандҳои этникӣ

Мақола ба масъалаи маскуншавии туркҳо дар вилояти таърихию фарҳангии Сугд ва тафсири этнонимҳо ва этнотопонимҳои туркии ин вилоят баҳшида шудааст. Туркҳо яке аз халқиятҳои сершумори Осиёи Марказӣ буда, таърихи бой доранд. Маскуншавии онҳо аз ватани аслии худ – Олтой ва Ҷунгария ба давраи барвақти асрҳои миёна рост меояд. Бо ғуҷуватиҳои Хоқонии ғарбии турк (603-704) муҳоҷирати туркҳо қувват гирифт ва як қисми онҳо дар марзи вилояти таърихӣ-фарҳангии Сугд, ба истиснои болооби Зарафшон ва минтақаҳои кӯҳии Усрушана маскун шуданд. Ин маскуншавӣ ба урфу одат, фарҳанги мардуми маҳаллии сугдзабон таъсири калон расонд ва дар ҳамин замина дар топонимикаи ин минтақа дигаргуниҳо ба амал омаданд.

Муаллиф қайд мекунад, ки этнонимҳои туркӣ бар хилофи қавмҳои дигар сершумор буда, тафсири мухталиф доранд. Дар ҳамин замина баробари маскуншавии туркҳо аввалин маротиба дар марзи Сугди Шарқӣ этнотопонимҳои туркӣ пайдо шуданд, ки аз нуфузи шахсон ё гурӯҳҳои алоҳида дар ин ё он маҳали навбунёд ё аз нав номгузорӣ шуда маълумот медиҳанд. Баробари ин муаллиф иброз медорад, ки на дар ҳама ҳолат

равандҳои этникии бо туркҳо вобаста ба пайдоиши номҳои нави ҷуғрофӣ ва этникии мусоидат карданд.

Ключевые слова: Согд, Зеравшан, тюрки, этнонимы, этнотопонимы, миграция тюрков, этнические процессы.

Статья посвящена вопросу заселения тюрков на территории историко-культурной области Согд и этимологии этнонимов и этнотопонимов этой области. Тюрки являются многочисленным народом Центральной Азии и имеют богатую историю. Переселение тюрков из их прародины – Алтая и Джунгарии - произошло в период раннего средневековья. С усилением Западно-тюркского каганата (603-704 гг.) также усиливается миграция тюрков, и часть из них заселила территорию историко-культурной области Согд, за исключением верховьев Зеравшана и горных районов Усрушаны. Это заселение оказало большое влияние на обычаи и культуру согдоязычного населения, и в связи с этим произошли изменения в топонимике региона.

Автор отмечает, что тюркские этнонимы, в отличие от именовании других народов, являются многочисленными и с различными этимологиями. С заселением тюрков впервые на территории Восточного Согда сложились тюркские этнотопонимы, которые свидетельствуют о влиянии отдельных лиц или групп на создание новых поселений или переименование существующих. Наряду с этим также отмечено, что этнические процессы, связанные с тюрками, не всегда способствовали сложению новых географических и этнических названий.

Keywords: *Sughd, Zarafshon, Turks, ethnonyms, ethnotoponyms, migration of Turks, ethnic processes*

The article is devoted to the question of Turks` colonization of the territory of Sughd historical-cultural area and etymology of ethnonyms and ethnotoponyms of this region. Turks are a large people of Central Asia and they have a rich history. The resettlement of Turks from their ancestral home - Altai and Dzungaria occurred during the early Middle Ages. With the strengthening of the Western Turkic Khaganate (603-704) the migration of Turks also intensified and part of them occupied the territories of the historical and cultural region of Sughd, with the exception of the upper Zarafshan and the mountainous regions of Ustrushana. This settlement had a great influence on the customs and culture of the Sughdian-speaking population and, therefore, changes took place in the toponymy of the region.

The author notes that Turkic ethnonyms, unlike nominations of other peoples, are numerous having different etymologies. With the settlement of Turks, for the first time on the territory of Eastern Sughd there formed Turkic ethnotoponyms which testify to the influence of individuals or groups upon the creation of new settlements or renaming of existing ones. Along with this, the author also notes that the ethnic processes associated with the Turks did not always promote a formation of new geographical and ethnic names.

Суғд – вилояти калон ва аз чихати сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ муҳими Осиёи Марказӣ дар аҳди қадим ва давраи барқати асримиёнагӣ буд. Баъзе муҳаққикон онро «дили Осиёи Марказӣ» номидаанд [Frye R. N., 1971, с. 222]. Ин вилоят тамоми водии Зарафшонро бо Бухоро, Самарқанд ва воҳаи Қашқадарёро бо шахрҳои Кеш ва Насаф дарбар мегирифт. Сарҳади Суғдро чанд тан муҳаққикон то Бадахшон бурдаанд

[Bernard P., Franc- fort H. P., 1978]. Аммо ин нодуруст аст. Дар аҳди қадим сарзамини Усрушана низ шомили вилояти Суғд буд.

Академик Нуъмон Неъматов дар бораи ин вилояти таърихӣ-фарҳангӣ чунин навиштааст: «Усрушана дар аҳди қадим – ба маънои томаш узви таркибии Суғд мебошад. Аҳолии он ба забони суғдӣ, ки лаҳҷаҳои худро дошт, гуфтугӯ мекард. Усрушанаи аҳди қадимро аз ҷиҳати сиёсӣ ва иқтисодӣ аз Суғд ҷудо кардан мушкил аст. Аммо оҳиста-оҳиста бо тараққиёти қувваҳои истехсолкунанда – кишоварзии бисёрсоҳа, болоравии шаҳрҳо, аҳолии шаҳрӣ, истехсолоти хунармандӣ ва дар шароити аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ҷудо будани ин қисмати Суғд, заминаҳо барои тараққиёти мустақилонаи ин марз ба вучуд омаданд. Муттаҳидшавии ин вилоят дар охири замони ҳукмронии Кушонӣён ба охир расида истода буд ва бо шикасти империяи Кушонӣён, ки Суғд дар ҳайати он буд, Усрушана ба мулки алоҳида табдил ёфт» [12, с.77].

Агар қисматҳои шимолӣ, ғарбӣ ва ҷанубии Суғд мутаносибан Самарқанд, Бухоро ва водии Қашқадарёро дарбар гиранд, пас ба қисми шарқии он заминҳои болооби Зарафшон ва мулки Усрушана дохил мешуданд. Дар ин қисмати шарқии Суғд, махсусан дар Усрушана ба истиснои суғдиёну уструшаниҳо ҳамчунин қавмҳои туркзабон маскун шуда буданд. Мувофиқи маълумоти бостоншиносон туркҳо дар марзи Осиёи Миёна ҳанӯз то ташкилҳои Хоконии турк истиқомат менамуданд [8, с.8].

Раванди маскуншавии мардуми туркзабон дар давраҳои гуногун ба амал омада, баъди шикасти давлати Сомонӣён махсусан пурзӯр мешавад. Намояндагони муғлнажодон ҳанӯз аз замони қадим ба Осиёи Миёна дар шакли гурӯҳи калони қабилаю халқиятҳо ё гурӯҳҳои хурди этникӣ ҳаракат кардаанд. Ҳанӯз дар ҳазорсолаи II то мелод онҳо дар маҳалҳои шимолии Сирдарё, ки дар асрҳои миёна номи Дашти Қипчоқро дошт, омада буданд. Ин ҳолат боиси он гардид, ки аҳолии маҳаллии аврупоӣ бо муғулиҳо омехта шуданд ва ҳатто нишонаҳои муғули дар баъзе ҷойҳо бартарият пайдо карданд. Намояндагони туркҳои даштиқипчоқӣ қатағанҳо, каучинҳо, кенағасҳо, саройҳо, манғитҳо буданд, ки бо мурури замон аз Дашти Қипчоқ ба ҷойҳои дигар маскун шуданд.

Баъзе қисмҳои аҳолии туркзабон то ҳол номи он авлоду қабилаҳоро дар хотир доранд, ки замоне ба ҳайати туркҳои даштиқипчоқӣ шомил буданд. Аз нуқтаи назари этнографӣ авлоду қабилаҳои гурӯҳҳои ўзбекзабон ҳамчун ворисони туркҳои даштиқипчоқӣ номҳои туркӣ дошта, гурӯҳҳои, ки тақсими авлодӣ-қабилавӣ надоштанд, аҳолии маҳаллии ин минтақа ба ҳисоб мераванд. Ин чунин маъно дорад, ки аҳолии маҳаллии Дашти Қипчоқ дар замони омадани туркҳои кўчманчӣ аллакай сохти авлоди ро паси сар карда, ба сохти синфии ҷамъият гузашта буданд.

Халқиятҳо ё гурӯҳҳои кўчманчӣ дар баъзе ҷойҳо бо сабабҳои махсус аз тарафи аҳолии маҳаллии сершумор «фуру бурда шуданд». Дар ҳолатҳои дигар бошад, онҳо бинобар сершумор будан аҳолии маҳаллиро ба таркиби худ шомил намуданд [3, с.72].

Этнонимҳо ва этнопонимҳои туркӣ дар Суғди Шарқӣ миқдоран зиёд ва гуногунранг мебошанд. Дар асрҳои миёна шумораи онҳо то сад адад буд. Таҳлили этнонимҳо ва этнопонимҳои туркӣ вазифаи мушкилу заҳматталаб аст. Яке аз роҳҳои ҳалли ин масъала тақсими номҳо ба гурӯҳҳо вобаста ба якҷанд ҷиҳатҳои онҳо аст:

- 1) Функционалӣ;
- 2) Маъноӣ;
- 3) Сохторӣ.

Дар тақсимооти функционалӣ ду ҷиҳат ба инобат гирифта мешавад: а) аз рӯи миқдор ва аҳамияти ҷамъиятӣ; б) аз рӯи тақсимооти байниқабилавӣ.

Мувофиқи ҷиҳати якум этнонимҳо ба макрорэтнонимҳо, яъне иттиҳодияҳои калони авлодӣ-қабилавӣ (туркҳо, ўзбекҳо, қипчоқҳо) ва микроэтнонимҳо, яъне гурӯҳҳои хурд дар дохили иттиҳодияҳои калони авлодӣ-қабилавӣ ё халқиятҳо (парчаюзҳои ўзбекзабон, эрсаҳои туркман) тақсим мешаванд.

Аз рӯи муносибати байниқабилавӣ этнонимҳои туркӣ ба ду категория тақсим мешаванд: а) автоэтнонимҳо, яъне номҳои авлоду қабилҳои алоҳида (турк, қарлук, қароқалпоқ, қаробўйин, юз); б) аллоэтнонимҳо, яъне варианти номҳои, ки ба гурӯҳи қабилҳои аз тарафи авлоду қабилҳои дигар дода шудаанд.

Дар муносибати маъноӣ чунин категорияҳои этнонимҳо мавҷуданд:

1) этнонимҳо аз рӯи номи тотемҳо (қўнғирот, ҷавқар). Тотем ҳайвоне мебошад, ки дар аҳди қадим ва асрҳои миёна мардум онро мепарастиданд;

2) этнонимҳо вобаста ба номи қабилҳои ва халқиятҳои истилоғар (муғул);

3) этнонимҳо аз рӯи муносибати ҳешутаборӣ (турк-муғул, муғул-тотор, қирқюз);

4) этнонимҳо вобаста ба машғулияти аҳолии (нофароч ё навқароч, дархон);

5) этнонимҳо аз номи дохиёни авлод ё қabila (тоторҳо аз номи Тотор – набераи писари калонии Чингизхон Қўҷӣ);

6) этнонимҳо аз номи макони сукунат (ўзбекҳои даштиқипчоқӣ).

Чунин тақсимоат бори аввал аз тарафи олими туркшинос Н.А.Баскаков пешниҳод шуда буд, ки ба забон, урфу одат ва фарҳанги мардуми туркзабон мувофиқат мекунад [4, с.203]. Табақаи васеи гурӯҳҳои туркзабон, чуноне ки дар боло қайд шуд, номҳои ба худ хос доранд, ки аз нуқтаи назари илмӣ таҳлили онҳо имконпазир аст. Шакли истилоҳот, тарзи ҳаёти ин гурӯҳҳо – кўчманчӣ, нимкўчманчӣ ё муқимӣ, машғулияти онҳо ба ин имконият медиҳад.

Ин ҷо номи чанд гурӯҳҳоро бо маънии онҳо ёдрас кардан мумкин аст: оғолук – номи, ки аз истилоҳи «оға» - бародар баромада, маънои аслиаш «бародарӣ» мебошад ва эҳтимол он бо муносибати ҳешутабории аҳли як гурӯҳ вобаста бошад; «қирқюз» - номи, ки аз истилоҳоти «қирқ» - чил ва «юз» - сад баромадааст ва иттиҳодияи ду қабилро ифода мекунад. Бо мурури замон аз ин ҷо истилоҳи «юзбошӣ» баромадааст, ки маънои он «сардори гурӯҳи саднафара» мебошад. Аммо қайд кардан лозим аст, ки истилоҳи «юз» дар шакли дигар низ таҳлил карда мешавад, ки маънои он «ўзбеки тоза», «ўзбеки асил» мебошад. Номи туркҳои қурама ба иттифоқ будани онҳо ишора мекунад.

Бо тотемҳои номи қабилҳои қўнғирот вобаста аст. Қўнғирот номи аспе мебошад, ки онро қабилҳои муғулзабон парвариш мекарданд. Аз ин ҷо номи он шахсонро, ки бо парвариши чунин зоти аспҳо машғул буданд, қўнғирот мегуфтанд. «Ҷавқар» - номи аспии холдор мебошад, махсус парвариш мешуданд. Бо ҷорводорӣ ҳамчунин этноними «оқ кийгиз» - намади сафед вобаста аст. Намад – қолинест, ки онро аз пашми гўсфанди сафед тайёр мекарданд ва он технологияи махсуси худро дошт.

Дар вақти таҳлили этнонимҳои туркӣ якҷанд гурӯҳҳои ҷудо мешаванд, ки сохтори морфологияи бо ҳам монанд доранд. Пеш аз ҳама, ин номи он авлоду қабилҳое мебошад, ки бандҳои «ар» доранд – тотор (татар), ҷалаир. Ин банди ҳамчунин дар шакли «ир», «эр» ба маънои «одам» меояд. Дар бисёр забонҳои туркии муосир истилоҳоти номбурда маънои ба «одам» наздиктар – «мард» меояд. Эҳтимол, истилоҳоти «эр», «ар» ба забони туркӣ аз забонҳои ҳиндуаврупӣ, аниқтараш дар

асри V мелодӣ аз забонҳои эронӣ гузашта бошад, зеро дар ин давра таъсири забонҳои эронӣ ба забонҳои дигар пурзӯр шуда буд. Истилоҳи «чалаир» аз калимаи «жола» пайдо шуда, маънои «марди шучоъ, часур»-ро дорад.

Як қатор этнонимҳо бандаки «ман»-ро доранд. Дар забонҳои туркӣ «ман» дар нақши аффикс (калимае, ки маънои мустақил надорад, вале ба калимаи дигар ҳамроҳ шуда, маънои онро тағйир медиҳад) баромад карда, ҳамчун исм меояд: туркман, туркмен.

Бо таҳлили истилоҳи «туркман» ханӯз дар асрҳои миёна машғул шуда буданд. Вай дар ду шакл меояд: 1) туркман <тарҷумон – «таъбиркунандаи ислом», яъне турке, ки дини исломро қабул карда, онро дар байни туркҳои дигар паҳн намудааст; 2) туркман<туркмонанд, яъне шахсе, ки ба турк монанд аст. Дар шакли дигар ҳамчун «ман турк» баромад мекунад.

Туркманҳо дар давраи охири асри миёна дар шаҳри Истаравшан гузари ҳамноми худ – Туркманро ташкил дода буданд. Мувофиқи маълумоти Н.О.Турсунов он ба гурӯҳи эрсарӣ мансуб буда, аз миёнаоби Амударё омадаанд [14, с.294].

Дар раванди омехташавии аҳолии маҳаллӣ бо муғулҳо гурӯҳи этнонимҳо бо бандаки «-т» пайдо шудаанд: қароит, баявут, сарт. Аҷибаш дар он аст, ки дар ин қатор этноними «сарт» низ меистад, ки онро ҳамчун «сари»+т>сарт баррасӣ намудан мумкин аст. Истилоҳи «сари» аз «сарик»-и туркӣ ба вучуд омада, маънои он «зард», «рангпарида» мебошад ва ба этноними «эрсари» мувофиқат мекунад. Этноними мазкур дар натиҷаи омехташавии туркҳо ва гурӯҳҳои этникии эронизабон пайдо шудааст, ки онҳо симои аврупоӣ доштанд.

Дар байни этнонимҳои туркӣ номи якчанд қabilaҳои муғулӣ мавҷуд буданд, ки кият, манғит ба ин мисол шуда метавонанд. Мавҷудияти этнонимҳои муғулӣ дар байни халқиятҳои туркзабони Осиёи Миёна бо он алоқаманд аст, ки қabilaҳои туркзабон худро бо номи қabilaҳои пешсафи артиши Чингизхон номгузори кардаанд.

Қabilaҳои аз ҳама сершумор, ки дар нимаи дуҷуми асри XIII зери ҳокимияти Нӯғай муттаҳид шудаанд, манғитҳо буданд. Дар бораи манғитҳо дар якчанд асарҳои соҳаи мардумшиносӣ маълумотҳо вучуд доранд. Аҷдоди онҳо муғулҳо буда, минбаъд то Дашти Қипчоқ расида омадаанд. Дар асрҳои XIII-XIV қисми зиёди манғитҳо дар марзи байни дарёҳои Волга ва Урал маскун шуданд. Дар ин давра онҳо зери таъсири қипчоқҳо забони худро гум карда, шеваи туркӣ-қипчоқиро қабул намуданд.

Охири асри XIV манғитҳо давлати алоҳидаи худ – Урдаи Манғитро ташкил доданд. Дар аввали асри XVI ҳангоми ҳаракати Шайбонихон бо авлоди ўзбекҳо ҳамроҳи онҳо манғитҳо низ буданд. Оид ба ин масъала Муҳаммад Солеҳ маълумот додааст: «...чанговарони бисёр буданд, Ҳочӣ Гогӣ аз авлоди манғитҳо буд. Дар ин ҷо 4000 ўзбекони бо ҳамдигар хешутабор, қўнғиротҳо, манғитҳо, дурманҳо, ушунҳо ва уйратҳо низ буданд» [10, с.110].

Манғитҳо асосан дар водии Зарафшон, қисман дар хонигарии Хоразм, даштҳои Қаршӣ, вилояти Чорҷўй дар соҳили чапи Амударё маскун шуданд. Соли 1753 ҳангоми муҳориба барои ҳокимият ҳокими Хоразм Муҳаммадраҳимхон тахти Бухороро ишғол кард ва ба сулолаи манғитиён асос гузошт. Қисми зиёди манғитҳои биёбони Қаршӣ, воҳаи Бухоро, навоҳии кўҳӣ ва наздикўҳии вилояти Самарқанд бо гўсфандпарварӣ, махсусан навъи қароқўлӣ машғул буданд. Як қисми онҳо зироаткорӣ ҳам мекарданд. Дар байни онҳо ҳамчунин хунармандии дастӣ – қолинбофӣ, бофтани ҳар гуна матоъҳои алоча, қаламӣ тараққӣ карда буд. Қолини патдарози манғитҳо – жулхирс хеле машҳур буд.

Манғитҳо бо шеваи қипчоқии забони ўзбекӣ гуфтугӯ мекарданд. Аммо дар натиҷаи омехташавӣ бо аҳолии маҳаллии забонашон қарлуқӣ ва чигилӣ, дар баъзе ҷойҳо манғитҳо бо шеваи омехта ҳарф мезаданд. Ачдоди сокинони деҳаи Манғит, ки дар соҳили рости Басмандасой ҷойгир шудааст, ба ин қабила марбутанд. Онҳо баробари қатағанҳо, каучинҳо ва кенагасҳо аз Дашти Қипчоқ омадаанд. Маскуншавии онҳо низ ба ибтидои асри XVI – замони забткорихои Шайбонихон рост меояд.

Як қисми ин қабилаҳои туркзабон, ки то омадани Шайбонихон дар Мовароуннаҳр зиндагӣ мекарданд, бо аҳолии маҳаллӣ омехта шуда, қисми дигар ба мавҷи ҳаракати нави қабилаҳои ҳамноми худ афтоданд [7, с.3]. Деҳаи Кенагасро қабилаҳои туркии кенагас дар шафати деҳаи Манғит бунёд кардаанд.

Дар байни халқиятҳо ва қабилаҳои туркзабон як қатор этнонимҳо мавҷуданд, ки тасаввурот дар бораи онҳо танҳо дар асоси далелҳои таърихӣ имконпазир аст. Чунин этнонимҳо аз антропонимҳои пешвоёни қабилаҳо ва иттифоқҳои қабилаҳо ибтидо мегиранд. Этнонимҳои уюлӣ, қизилӣ, ўроқлӣ, туяклӣ, тўрттамғалӣ ба ин қатор шомиланд. Ҳамаи онҳо бо бандаки «-ли» сохта шудаанд. Дар забонҳои туркӣ «-ли» ду маъно дорад. Якум, вай ҳамчун нишони соҳибият ба ин ё он чиз баромад мекунад. Масалан, ўроқлӣ – соҳиби дос будан, туяклӣ - шутурдор, тўрттамғалӣ – соҳиби нишон будан. Дуюм, бандаки «-ли» аз истилоҳи туркии «эл» - халқ, қабила баромадааст: қизилӣ, уюлӣ. Мутобиқан бо ин истилоҳот деҳаҳои Қизилӣ ва Уюли бунёд карда шудаанд.

Таърихи деҳаи Қизилӣ бо таърихи ўзбекҳои қадими қирғиз алоқаманд аст. Ҳангоме, ки Осиёи Миёна дар зери тасарруфи ўзбекҳо бо сардории Шайбонихон буд, ин деҳа дар таркиби Қўрғондевори Истаравшан меистод. Даштҳои гирду атрофи деҳаи Қизилӣ (қиз эли) манбаи асосии ривоч додани чорводорӣ ба ҳисоб мерафт [14, с.281].

Дар қаламрави ин деҳа ду теппа мавҷуд аст, ки яке Чимбандтеппа аст, аммо дар бораи он маълумоте дар даст надорем. Дар бораи Мўлчоктеппа ҳаминро бояд изҳор дошт, ки аз рӯи нақли кўҳансолон ин ҷо замоне макони зисти одамон будааст. Ҳар як сокини Мўлчоктеппа дар гардани худ шадда дошт. Аз ин ҷо номи маҳал пайдо шудааст. «Мўлчок» калимаи туркӣ буда, маънояш «шадда» мебошад.

Туркҳои авлоди қизилӣ аввалин маротиба баъди забткорихои Шайбонихон дар Осиёи Миёна дар шаҳри Ўротеппа маскун шуда буданд. Дертар ба онҳо дар сари роҳи Ўротеппа – Хучанд замин чудо карданд, ки дар наздикии он деҳаи худро бунёд гузоштанд. Ин қитъаи замин дар қисмати ҷанубу ғарби деҳаи имрӯзаи Қизилӣ ҷойгир аст. Истилоҳи «қизилӣ» маънои «қабилаи духтар»-ро дорад. Эҳтимол аст, ки бунёдгузори деҳа ба авлоди яке аз духтарони амалдорони туркзабон мансуб бошанд.

Аз тарафи шарқи деҳа хатти мудофиавӣ мегузашт. Дар асрҳои миёна ноҳияҳои зироаткор аз тохтутози кўчманчиён ба воситаи деворҳо муҳофизат карда мешуданд. Масалан, дар Хуросон чунин деворҳо марказҳои шаҳро бо округҳои зироаткор аз тохтутози қабилаҳои кўчманчиӣ эронизабони сақоӣҳо ва кўчманчиёни аз даштҳои Алтай, Сибир, Муғулистон, ҳамчунин қабилаҳои турку муғул мудофиа мекарданд [17, с.93].

Ин гуна деворҳо «Кампир-девор» ном доштанд. Дар истилоҳи мазкур мафҳуми «кампир» шакли вайроншудаи калимаи қадимаи суғдӣ «камро» мебошад, ки маънои

он «девори баланд» аст. Бо мурури замон ба он калимаи нави тоҷикии «девор» ҳамроҳ карда шуда, маънои асосии «камро» фаромӯш гардид. Хамин тариқ, ибори нави «камро девор» пайдо шуд. Тағйирот тақрибан дар асрҳои VIII-IX ба амал омадааст. Зеро аллакай дар асри X Наршахӣ истилоҳи «Девори кампирак»-ро истифода бурдааст [11, с.40]. Дар давраҳои минбаъда истилоҳи «Кампир-девор» ба тамоми деворҳои кӯҳна ишора мекард. Барои вилояти таърихии Истаравшан Кампир-девор ҳамчун хатти сарҳад бо вилояти Хучанд хизмат мекард.

Яке аз қабилҳои сершумори туркзабон бо номи «юз» маълуманд, ки онҳоро ҳамчунин «жуз» низ меноманд. Юзҳо ё жузҳо се қабилҳои қазоқҳо буданд, ки дар охири асри XV – ибтидои асри XVI ташаккул ёфтаанд. То ҳол таҳлили мушаххасии илмии мафҳуми «жуз» баён нашудааст.

Як қатор муҳаққиқон чунин меҳисобанд, ки мафҳуми мазкур маънои «шоха», «қисм», «тараф»-ро дошта, қисми воҳиди ягонаро ташкил медиҳад. Дигарон онро бо истилоҳи «сад», «садӣ» алоқаманд мекунанд [1, с.111; 5, с.45].

Жузҳои қазоқ «...ҳамчун қисми халқи ягона, ки бо унсурҳои умумии сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ алоқамандӣ доранд, фаҳмида мешаванд» [2, с.74]. Баёни ин ақида қобили қабул аст, зеро халқиятҳои туркзабон бисёртаркиба буда, аз дохили онҳо чун шудани як гурӯҳ зухуроти объективӣ мебошад. Сокинони деҳоти Анбаргаз, Деманора (Даҳманора), Чари Фуломкуш, Янгиарик, Гулқишлоқи ноҳия ба гурӯҳҳои юз, парчаюз, қирқ ва уюлиҳои парчаюз мансубанд.

Қабилҳои юз бо қабилҳои қарапчӣ, ки дар ҳамсоғии онҳо зиндагӣ мекарданд, алоқаи зич доштанд. Истилоҳи «қарапчӣ» маънои «дидбон»-ро дорад. Машғулияти асосии ин қабилҳо таъмини амнияти сарҳад буд. Дар наздикии онҳо ҳамчунин найманҳо истиқомат мекарданд, ки ба авлоди муғулҳо мансуб буданд.

Мувофиқи маълумоти ташхисгарони Пажӯҳишгоҳи байналмилалӣ генетикаи инсон найманҳо ворисони ҳақиқии Чингизхон – асосгузори ин авлод мебошанд. Этноними «муғул» ба сифати номи халқ ба саҳифаи таърих дар замони Чингизхон чун номи чамъкунандаи авлоду қабилҳои сершумори туркӣ ворид шудааст. Чингизхон тавонист, ки дар атрофи худ қабилҳои бузурги замони худ - «Кӯнғирот», «Ушун», «Уйрат», «Татар», «Тайчиут», «Қароит», «Меркит», «Киен»-ро чамъ карда, ба онҳо номи умумии «Найман»-ро диҳад.

Калимаи «найман» аз забони муғулӣ баромада, асоси онро истилоҳи «найма» ташкил медиҳад, ки маънои он «ҳашт» мебошад. Ҳар як қабилҳои найман аз ҳашт авлод иборат буд [6, с.84].

Гузари Наймани шаҳри Истаравшан, деҳаҳои Қаробӯйин ва Дами ноҳияи Деваштичро найманҳои Дашти Қипчоқ бунёд кардаанд. Дар бораи деҳаи Қаробӯйин мо поёнтар маълумот хоҳем дод. Номи деҳаи Дам, ки туркӣ аст, айнан маънои «дарғот»-ро дорад. Истилоҳи «дам» дар ҳамаи забонҳои туркӣ маънои якхеларо медиҳад. Вай аз истилоҳи қадимаи туркии «tam» баромада, маъноаш «девор» буда, дар забони ўзбекӣ «том» - бом, хучра, иморат, дар забони уйғурӣ «там», «тамуӣ» - истиқоматгоҳ, истиқоматгоҳи доимӣ аст.

Истилоҳи «дом» дар топонимияи АвруОсиё ба таври васеъ паҳн шуда, дар забонҳои ҳиндуаврупой намудҳои дигари худро дорад: санскритии «damas», авастоии «dam», юнонии «domos», латинии «domus», форсии «там», ки ҳама ба таври умумӣ маънои «қаср», «хона», «девор»-ро доранд [9, с.201].

Номи деҳоти Хоҷа Тоҳири Мухлон ва Хоҷа Тоҳири Ҷар бо номи одамон пайваста аст. Деҳаҳои Хуштоири Ҷар дар соҳили рости Басмандасой ва Хуштоири Мухлон дар баландии соҳили чапи он воқеъ гардидааст. Хуштоири Ҷар пештар аз сой дуртар буда, аз сабаби танқисии об аҳолии деҳаро барои ба ҷои ҳозирааш кӯчонидан маҷбур гаштаанд, то ки аз оби Даҳанасой майдонҳои кишти худро обёрӣ кунанд.

Номи аслии Хуштоир Хӯча Тоҳир будааст. Мо бевосита бо куҳансолони ин деҳа ҳамсӯхбат гашта, ҷӣ тавр ва аз кучо пайдо шудани номи деҳаро пурсон гаштем. Аз рӯи гуфтаи онҳо, замоне ҷои деҳа қадамҳои Хӯча Тоҳир ном шахси бузургеро дорад. Одамон аз ҷойҳои гуногун ба зиёрати қадамҳои ин шахс меомадаанд ва оҳиста – оҳиста дар гирду атрофи сокин шудаанд. Ҳамин деҳа бо номи Хӯча Тоҳир ба вучуд омадааст. Мардуми деҳа барои осонтар талаффуз шудани номи он ба Хӯча Тоҳир Хуштоир мегуфтагӣ шудаанд.

Дар соҳили муқобил деҳаи Хоҷа Тоҳири Мухлон ҷой гирифта, дар номи он истилоҳи «Мухлон» мавҷуд аст, ки он номи сокини аввалини деҳа мебошад. Аз рӯи маълумоти Н.О.Турсунов Мухлон бобо номи гурӯҳи хешу таборие аст, ки баромади иҷтимоии онҳо қазақ мебошад [14, с.289].

Дар атрофи теппагии қисми шимолӣ – шарқии деҳаи Ёртақӯргон деҳаи Манғит воқеъ гардидааст. Асосгузори деҳа Тангрибердӣ ном шахс буд, ки кӯчманчигӣ мекард. Вай ба ин ҷо бо иҷозати беки Истаравшан аз маҳаллаи Қӯргони он кӯчида омадааст. Дар шароити ҳозира дар Манғит ҳафтумин авлоди Тангрибердӣ зиндагӣ мекунанд. Онҳо 170 сол муқаддам, яъне дар чоряки дар асри XIX омада буданд. Баъдтар ба ин ҷо гурӯҳҳои лайлак, чалпак, эшон ва дигарон маскун шуда, гузарҳои Лайлак Ёзбек, Чалпак, Чуқур ва Бойро ташкил намудаанд. Номи деҳа аз номи қабилаи туркзабони манғитиҳо гирифта шудааст. Қисме аз онҳо баъди ба ин ҷо бо роҳбарии Тангрибердӣ маскун шуданд, номи қабилӣ худро ба деҳа додаанд.

Дар қисмати ғарбии деҳаи Манғит, дар наздикии роҳи савдои байни Истаравшан ва Испонӣ деҳаи Кенагас воқеъ гардидааст. Сокинони аввалини деҳаи Кенагас дар миёнаҳои асри XIX ба тазъиқу фишори амири Бухоро Насруллоҳон дучор шуда, ба ин ҷо омада, маскун шуда буданд. Онҳо дар аввал дар Қӯргони деҳаи Иторҷӣ паноҳ бурда, баъд бо иҷозати беки Истаравшан деҳа бунёд карданд. Тақдири деҳаи Кенгас ба монанди деҳаи Манғит аст. Кенагас номи қабилҳои туркзабон аст. Чуноне, ки дар бол қайд карда гузаштем, қабилаи кенагасиҳо баъди ба фишори амир Насруллоҳон рӯ ба рӯ шудан, ба ин ҷо омада маскун шудаанд. Онҳо низ чун манғитиҳо ба деҳа номи қабилаи худро гузоштаанд.

Дар асоси маълумоти боло чунин хулоса ба миён меояд, ки новобаста ба раванди тӯлонии муҳожират ва маскуншавии гурӯҳҳои этникии мухталиф, аз ҷумла туркзабонҳо дар давраҳои гуногуни таърихӣ, махсусан баъди шикасти давлати Сомониён, ки давраи болоравии аҳолии туркзабон оғоз меёбад, туркшавии оммавии аҳолии муқимии суғд ва тоҷикзабон ба таври васеъ ба амал наомадааст.

Ин ҳолат дар маҳалҳои наздикӯҳӣ ва кӯҳӣ умуман ба назар намерасад. Танҳо як масъаларо бояд қайд намуд, ки на ҳамаи этнонимҳои туркӣ ба этнотопонимҳо табдил ёфтаанд. Ин албатта, сабабҳои худро дошт. Дар бисёр маҳалҳо намояндагони гурӯҳҳои гуногуни этникӣ маскун шудаанд. Аз ин хотир, равандҳои иҷтимоӣ ва этникӣ на ҳама вақт ва на ба осонӣ ба пайдоиши номҳои чуғрофӣ омили асосӣ шуда метавонанд.

Пайнавиит:

1. Аманжолов А.С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка / А.С. Аманжолов. – Алматы: Санат, 1997. – 608 с.
2. Аргынбаев Х. Образование казахских джужузов и их дальнейшая этнологическая судьба / Х. Аргынбаев // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Вып. III. - М.: Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН, 1991. – С.74-82.
3. Аюбов А.Р. Таърих дар номҳои ҷуғрофӣ ва этникӣ / А.Р. Аюбов. – Хучанд: Меъроҷ, 2017. – 124 с.
4. Баскаков Н.А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация / Н.А. Баскаков // Ономастика Востока. - М.: Наука, 1980. – С.199-210
5. Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов / В.В. Востров, М.С. Муканов. – Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1968. – 254 с.
6. Гумилев Л.Н. От Руси до России. Очерки этнической истории / Л.Н. Гумилев. - М.: Экспресс, 1992 - 335 с.
7. Кармышева Б.Х. Этнографическая группа «тюрк» в составе узбеков / Б.Х. Кармышева // Советская этнография. - 1960. - №1. – С.3-22
8. Маликов, А. Тюрки в Среднеазиатском Междуречье в VI–VIII вв. (по археологическим и письменным источникам): автореф. дисс. канд. ист. наук: 07.00.01 / Азим Маликов. - Самарканд, 2000. – 26 с.
9. Мурзаев Э.М. Апеллятивы в топонимии Средней Азии // Ономастика Средней Азии. – Фрунзе: Илим, 1980. – С.200-203.
10. Мухаммад Солах. Шайбонийнома. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. – 336 б.
11. Наршахи М. История Бухары./ Пер. с перс. Н.Лькошина / Под ред. В.В.Бартольда. - Ташкент: Типо-лит. т.д. «Ф. и Г. Бр. Каменские», 1897. - 124 с.
12. Негматов, Н.Н. Таджикский феномен: теория и история. – Душанбе: Оли Сомон, 1997. – 448 с.
13. Рауф Расул. Мӯрияк // Байраки Октябр. – 1991. – 10 август.
14. Турсунов Н.О. Развитие городских и сельских поселений Северного Таджикистана в XVIII-начале XX вв. / Н.О.Турсунов. - Душанбе: Ирфон, 1991. - 544 с.
15. Турсунов Н.О. Ғонҷӣ ва унинг атрофидаги қишлоқлар / Н.О.Турсунов // Овози Ғонҷӣ. – 1992. - 7-октябр
16. Турсунов Н.О. Тоғлар орасидаги масканлар / Н.О. Турсунов // Овози Ғонҷӣ. - 1993. - 24- феврал
17. Эшонкулов У. История парадиза Древнего Согда / У. Эшонкулов. – Душанбе: Эҷод, 2007. – 180 с.
18. Bernard P., Francfort H. P. Etudes de la géographie historique sur la plaine d’Ai Khanum (Afganistan). Paris, 1978
19. Frye R. N. Islamic Sources for the Pre-Islamic History of Central Asia // Prolegomena to the sources on the history of Pre-Islamic Central Asia. Budapest, 1979

Reference Literature:

1. Amanzholov A.S. *Issues of Dialectology and History of the Kazakh Language* / A.C. Amanzholov. - Almaty: Art, 1997. - 608 pp.
2. Arghynbaev H. *Education of Kazakh Juzes and their Further Ethnological Destiny* / H. Arghynbayev // *Problems of Ethnogenesis and Ethnic History of the Peoples of Central Asia and Kazakhstan. Issue. III. - M. : The Institute of Ethnology and Anthropology named after N. N. Miklukho-Maklay under RAS, 1991. - pp. 74 – 82.*
3. Ayubov A.R. *The History of Geographical and Ethnic Names* / A.R. Ayubov. - Khujand: Ascension, 2017. - 124 pp.
4. N. Baskakov. *Models of Turkic Ethnonyms and their Typological Classification* / N.A. Baskakov // *Onomastics of the East. - Moscow: Science, 1980. - pp. 199 – 210.*
5. Vostrov VV, Mukanov M.S. *Patrimonial-Tribal Composition and Apart Settling of Kazakhs* / V.V. Vostrov, M.S. Mukanov. – Alma-ata: “Science publishing-house of the Kazakh SSR, 1968. - 254 pp.
6. Gumilyov L.N. *From Rus to Russia. Essays on Ethnic History* / L.N. Gumilyov. - M. : Ekopros, 1992 - 335 pp.
7. Karmysheva B.Kh. *Ethnographic Group "Turk" in the Compositional Structure of Uzbeks* / B.Kh. Karmysheva // *Soviet Ethnography. – 1960, - №1. - pp. 3 – 22.*
8. Malikov A. *Turks in Central Asian Interfluvial Area in the VII-th – VIII-th Centuries (archeological and written sources): synopsis of candidate dissertation in history: 07.00.01 / Azim Malikov. – Samarkand, 2000. - 26 pp.*
9. Murzaev E.M. *Apelyatives in the Toponymy of Central Asia // Onomastics of Central Asia. - Frunze: Science, 1980. - pp. 200 – 203.*
10. Muhammad Solekh. *Shaybonynoma. - Tashkent: Literature and Art, 1989. - 336 pp.*
11. Narshakhi M. *The History of Bukhara. Translated from Persian by N. Likoshina / under the editorship of V.V. Bartold. Tashkent: Typo-lit. t.d. “Brothers F. end G. Kamensky, 1897. - 124 pp.*
12. Negmatov N.N. *Tajik Phenomenon: Theory and History. – Dushanbe: Oli Somon, 1997. – 448 pp.*
13. Rauf Rasul. *Muriyak // The Great October. – 1991, August 10.*
14. Tursunov N.O. *The Development of Urban and Rural Settlements in Northern Tajikistan in the Early 18th Century. / N.O.Tursunov. - Dushanbe: Cognition, 1991. - 544 pp.*
15. Tursunov N.O. *Ganchi and its Surrounding Villages / N.O.Tursunov // The Voice of Gonchi. - 1992. 7 October*
16. Tursunov N.O. *Mountain Villages / N.O. Tursunov // The Voice of Gonchi. - 1993. 24 February*
17. Eshonkulov U. *The History of Ancient Sughd Paradise/ U. Eshonkulov. - Dushanbe: Creation , 2007. - 180 pp.*
18. Bernard P., Francfort H. P. *Sketches on Historic Geography of d’Ai Khanum plane (Afghanistan). -Paris, 1978*
19. Frye R. N. *Islamic Sources for the Pre-Islamic History of Central Asia // Prolegomena to the sources on the history of Pre-Islamic Central Asia. Budapest, 1979*